

ASPECTE NOI PRIVIND TOPOGRAFIA CETĂȚII DE LA HÂRȘOVA (JUD. CONSTANȚA)

Constantin NICOLAE,
Daniela BĂNOIU,
Vlad NICOLAE

Comparativ cu celelalte fortificații de pe linia Dunării de Jos, cetatea de la Hârșova prezintă caracteristici cu totul aparte: o succesiune de construcții, reconstrucții și refaceri, în același spațiu, pe același amplasament, timp de mai bine de 18 secole. Este o perioadă mare dacă avem în vedere faptul că cetatea romană *Carsium* a fost ridicată, într-o primă fază, cel mai probabil, în timpul împăratului Vespasianus (69 -79 p. Chr.), de când se face dovada activității primei unități militare, aici - *Alla (Gallorum) Flaviana*, prin ștampile tegulare¹. A funcționat în perioada romană și romano-bizantină, apoi în evul mediu până după anul 1829, fiind distrusă de turci, potrivit tratatului de pace de la Adrianopol². În acest interval s-a ridicat și a funcționat practic, un sistem de fortificații complex, documentat prin izvoare istorice dar și arheologic, care a avut ca obiectiv să apere cel mai important vad de trecere a Dunării menit să asigure legătura dintre orașele vest-pontice și lumea extracarpatică³. Ansamblul este alcătuit, potrivit descrierilor din evul mediu dar și după resturile de ziduri care se întâlnesc la tot pasul, în diferite părți ale orașului modern, dintr-o fortificație mare, plasată în Dealul Cetății, și alta, de dimensiuni mult mai mici, în Dealul Belciug (Dealul Monumentului). Între ele se identifică o incintă, de formă trapezoidală, cu turnuri încă vizibile la suprafață, în colțurile de NE și NV, așezată pe coama unei înălțimi calcaroase, ce închideă depresiunea dinspre Dunăre. De aici perspectiva exterioară devenea, prin impozanță, una deosebit de descurajantă pentru năvălitori, iar din interior, zidurile plasate sus ofereau climatul de siguranță de care locuitorii orașului aveau atâta nevoie.

Constatând de mai multă vreme existența unui viciu de cercetare asupra sistemului de apărare al cetății de la Hârșova, datorat în primul rând faptului că urme de ziduri apar frecvent în diferite părți ale localității, fără să fi fost luate în

¹ CHIRIAC, NICOLAE, TALMAȚCHI 1998, p. 145-149.

² BRĂTULESCU 1940, p. 3-24.

³ NICOLAE, NICOLAE 2006, p. 179-293.

discuție până acum, ne propunem, în paginile ce urmează, să-l corectăm într-o oarecare măsură, analiza rămânând deschisă pe măsură ce se vor întreprinde săpături arheologice de amploare asupra acestui ansamblu. Pentru înțelegerea cât mai corectă a demersului nostru, alături și în sprijinul informațiilor oferite de izvoarele supuse atenției în paginile ce urmează, vom aduce ca argumente rezultatele mai vechi și mai noi obținute prin săpături arheologice ori prin simpla cercetare din teren. Necesitatea unei astfel de analize este acută, - și chiar noi o resimțim din plin, cu atât mai mult cu cât, dacă în cazul descrierilor istorice sau reprezentărilor de orice natură, acestea pot dăinui în arhivele diferitelor instituții, cu resturile de ziduri din diferite părți ale orașului, situația se poate schimba dramatic. Ele sunt supuse distrugerii, așa cum s-a întâmplat în vechime⁴, când cetatea a fost utilizată drept „carieră” pentru nevoile de construire ale orașului modern; acțiunea continuă și astăzi, din nefericire, sub masca nevoii de progres și de confort urban, cum se poate deduce cu ușurință din paginile următoare. Prin urmare, inițiativa noastră își propune o mai bună valorificare științifică a informațiilor, de orice natură, dobândite până în prezent; conturarea premiselor în vederea atragerii în circuitul cultural-turistice a vestigiilor se constituie într-un semnal de alarmă tras pentru salvarea acestora.

Cu toate că cetatea de la Hârșova este menționată în documentele antichității romane⁵, romano-bizantine⁶ cu numele antic, *Carsium* dar și în prima parte a evului mediu (vezi, toponimele *Linokastro*, *Grosseto*=*Grosea*, *Jurcova*, care sunt identificate de unii cercetători cu așezarea noastră)⁷, cea mai veche imagine a sa o datorăm călătorului turc *Evlia Celebi*. În anul 1651, cu prilejul trecerii sale prin Dobrogea⁸, el notează că aceasta este o cetate întărită și trainică pe pământul *Babadagului*, așezată în partea dreaptă a Dunării,...De jur împrejur are trei mii de pași. Omul nu îndrăznește să privească jos, spre Dunăre, din partea de apus a acestei cetăți. (...)Cetatea are două porți, dintre care una se deschide spre răsărit, iar cealaltă spre apus... Rezultă, cu destulă claritate că exista, la vremea respectivă, deja, o „parte de Apus” a cetății, care i-a atras atenția călătorului prin înălțimea abruptă, ce se poate identifica în fortificația din Dealul Belciug, la vest de cetatea propriu-zisă, și că ambele erau înconjurate de un zid cu lungimea de trei mii de pași. (Este, probabil, o evaluare la prima vedere, exagerată, în realitate lungimea maximă a traseului incintei nu depășește 1500 m). Trebuie să precizăm că și în cazul de față, ca în multe altele, *Evlia Celebi* a urmărit, în relatările sale, în primul rând, aspectele de ordin general, urbanistic, economic, religios, generoase în cazul nostru, și mai puțin pe cele militare⁹.

O descriere asemănătoare, dar ceva mai exactă, o face contele *de Langeron* și

⁴ PÂRVAN 1913, p. 478.

⁵ *Fontes I*, p. 553, 739, 747.

⁶ *Fontes II*, p. 209, 351, 475, 581, 671.

⁷ PANAITESCU 1940, p. 208-211; *DID III*, p. 164-165; BARASCHI 1988-1989, p. 274; CHIRIAC 1993, p. 447-456, precum și nota 17, mai jos.

⁸ *Călători VI* 1976, p. 450.

⁹ Descrierile de acest tip se dovedesc, în cazul fortificației de la Hârșova, mult mai apropiate de realitate decât un plan militar pe care se schițează doar amplasamentul forțelor combatante, cum este cel întocmit la 1773. Vezi, KUZEV 1969, fig. 4 și nota 86, p. 153.

este datată, mult mai târziu, în anul 1809¹⁰. Potrivit acestuia, *Hârșova este așezată pe malul drept al Dunării, la 50 de versete mai sus de Măcin. (...) [Orașul] este înconjurat de o întăritură care cuprinde și cele două stânci; deasupra uneia din ele este un castel din piatră, fortificație de tip gotic, pe cealaltă stâncă mai puțin înaltă este un turn din piatră, dar acesta este dominat de o înălțime pe care se văd încă urmele unei întărituri...*

Elementele descrise cu atâta precizie pot fi ușor reperate în teren. Avem, așadar, în față planul cu fortificația din Dealul Cetății și cea din Dealul Belciug, unite printr-o incintă, așa cum rezulta și din documentul de la mijlocul secolului al XVII-lea despre care s-a vorbit mai sus. Întăriturile de pe înălțimea din apropiere, amintite de contele de Langeron, sunt tabiile din Dealul Băroi, cel care mărginește localitatea spre vest, pe ultima terasă înaltă a Dunării, de unde se controla mult mai eficient vadul de trecere de la Gurile Ialomiței spre Dobrogea. Dintre toate, doar una se păstrează mai bine¹¹. Este un fort circular construit din două valuri de pământ, cel superior mai restrâns, peste care se ridică un turn de veghe din lemn de unde se supraveghea tot vadul de trecere a Dunării. Dealul, cu peste 80 m înălțime, asigura o mare vizibilitate în față și era ușor de reperat, de pe partea stângă a Dunării, din *Orașul de Floci*, cap de pod al frontierei, cel mai important oraș din Câmpia de Răsărit, port și în același timp punct de vamă al Țării Românești în secolele XV-XVIII¹².

Primul plan al fortificațiilor de la Hârșova, cunoscut de noi până acum, datează din prima parte a secolului al XIX-lea (1826) și a fost desenat de *H. von Moltke*¹³ (Fig. 1). Potrivit acestuia, din vechiul castel (*alter Schloß*), incinta fortificată pornește spre interiorul orașului, către N-NV. Aici se închide într-un turn de colț de unde își schimbă direcția spre vest. Pe frontul de nord al incintei este semnalat un turn, după care urmează altul în capătul vestic. Mai departe, zidul își schimbă direcția către Dunăre. La mijlocul distanței se plasează încă un turn, apoi incinta se închide, pe malul apei, tot printr-un punct fortificat.

În 1826 sunt executate, de către *A. von Saar*, două litografii ale Hârșovei după desene semnate de *Erminy*¹⁴. Deși au suscitat tot timpul un interes deosebit, au fost privite, în primul rând, din punct de vedere artistic și mai puțin ca documente istorice, așa că trebuie reevaluate astăzi. Probabil, nu au beneficiat de o analiză critică, ceva mai detaliată, și nici nu s-au comparat cu alte surse istorice pentru a se demonstra dacă pot fi luate în considerație și în ce măsură. Din aceste considerente le supunem, în rândurile următoare, unei analize mai detaliate.

Prima litografie zugrăvește imaginea din Dealul Cetății unde se află fortificația propriu-zisă (Fig. 2). În imagine, pe malul Dunării, este supus atenției, în prim plan, zidul instalației portuare, având cele două ferestre, prevăzute în

¹⁰ Călători, SN, I 2004, p. 334.

¹¹ Vizibil la apropierea de localitate, dinspre Giurgeni-Vadu Oii, de dreapta; la ieșire, pe partea stângă.

¹² PĂUNESCU 2005, p. 6-7. Pentru câteva repere istorice cu privire locul și rolul cetății de la Hârșova între secolele XIV- XIX, vezi, TALMAȚCHI, PARASCHIV-TALMAȚCHI 1999, p. 32- 46.

¹³ BOJILOV, GJUZELEV 2004, p. 291.

¹⁴ BOCA 1970, nr. 28, p. 484; nr. 29, p. 485.

partea superioară, cu mult-discutatele ancadrame în stil gotic¹⁵. După cele mai multe opinii, acceptate de specialiști, împărtășite și de noi, construcția a fost executată de meșterii italieni, -respectiv de genovezi, în secolul al XIII-lea și nu de bizantini¹⁶ care în secolul al X-lea reclădesc întreaga cetate. Trebuie să presupunem că atunci când a vorbit despre o fortificație de tip gotic aici, contele *de Langeron* a avut în vedere, fără îndoială, tocmai caracteristica ferestrelor. Cum s-a demonstrat în numeroase rânduri genovezii au stăpânit orașele dunărene, trecerea lor pe aici lăsând multe urme atât în istoria regiunii cât și în cartografia epocii¹⁷. Pe înălțimea maximă, deasupra, în litografie, se distinge latura de sud a fortificației, cu turnuri patrulate pe colțurile de est și vest, precum și zidul de apărare dinspre răsărit. În interiorul cetății se plasează un turn mare, de formă patrulateră, posibil actualul „turn comandant”, ale cărui resturi se ridică, în zilele noastre, până la înălțimea de 9 m. Tabloul este completat de clădirile văzute de autorul desenului, la momentul respectiv, în fortăreață, asupra cărora nu putem face, deocamdată, nici o precizare. Pe pantele de răsărit, în afara zidurilor cetății, sunt înfățișate privirii mai multe construcții mici, iar în stânga, în zona depresionară, surprinsă parțial, este plasată, așa după cum există și în realitatea curentă, o geamie. Imaginea, văzută de pe malul opus, puțin dinspre amonte, este armonizată, în plan apropiat, de arbuști și o corabie, cu 12 vâsle, al cărui catarg se ridică, în perspectivă, puțin deasupra fortificației.

Cea de-a doua litografie se constituie într-o imagine de ansamblu a cetății (Fig. 3). Distanța de la care se face proiecția nu mai permite o serie de detalii, dintre care cel mai important, dar și cel mai discutat, este redarea instalației portuare, schimbată mult față de desenul anterior. Practic, aceasta nu se mai vede. Este ascunsă de noul unghi de la care se privește către fortăreață. Castelul mare este desenat identic ca în prima litografie. Documentul surprinde, în plus, în adâncime, incinta mare, de pe latura de răsărit, care înaintează mult din cetate, spre NV, după care se pierde. Poate fi urmărită, însă, din sens invers, de la vest spre est. În partea stângă a stâncii pe care se ridică cetatea, este reprezentat, în plan îndepărtat, o parte dintr-un zid al cărui traseu are această direcție. În capătul său vestic se închide într-un turn - identificat de noi ca fiind cel de nord-vest, de la intersecția actualelor străzi *Carsium* și *Venus*, după cum apare deslușit în imagine. Nu se vede însă partea centrală și nici capătul de răsărit al incintei mari, dar cu siguranță se leagă de zidul ce pornește din turnul de nord-est, care nu a putut fi reprezentat, plasat astăzi în spațiul din curbura străzii *Carsium*. Mai departe, din imagine se observă cum incinta de vest urmează cursul către cealaltă înălțime de pe malul Dunării, unde se afla o mică fortificație zidită, cu două turnuri pe colț. Zona depresionară de acces de pe apă spre oraș, portul civil cu

¹⁵ TEODORESCU 1976, p. 298 cu nota 38, consideră că imaginea este exagerată, autorii fiind sub influența „neogoticului” urmărind să dea construcției, în ansamblul ei, un aspect deosebit. Criticii stampelor au în vedere și unele nepotriviri între mediul actual și cel ilustrat de realizatorii imaginilor.

¹⁶ CIOBANU 1970 a, p. 27.

¹⁷ Despre activitatea genovezilor în Dobrogea și prezența localității în cartografia epocii, a se vedea, între altele, BRĂTESCU 1920, p. 29; POPESCU-SPINENI 1938, p. 83; CIHODARU 1968, p. 238; CIOBANU 1969, p. 407-408; CIOBANU 1970 b, p. 300-304; *DID III*, p. 351-355; MĂRCULEȚ 2007, p. 373-374.

alte cuvinte, este apărată de un zid cu o poartă mare. Între întăriturile orașului, dar și în afara acestuia, apar construcții civile și multe geamii. Un element de natură să pună sub semnul întrebării realitatea imaginii, pentru cine cunoaște destul de bine locurile, îl constituie plasarea în dreapta, pe malul opus, a unei stânci, cu vârfurile despicate și abrupte, știindu-se că așa ceva nu există aici. O sută de metri de cetate, în amonte, atunci când cotele apelor sunt scăzute, iese la lumină din albia Dunării, pe malul drept, până aproape de mijlocul fluviului, un rest de stâncă rotunjită de curenți și aproape aplatizată astăzi. Probabil că în secolele din urmă să fi fost ceva mai înaltă, după cum este foarte posibil ca autorul desenului să fi urmărit să dea mai multă culoare imaginii și pentru aceasta a ridicat exagerat stânca și a fixat-o pe malul opus chiar în dreapta sa. Astfel a putut, din punct de vedere tehnic, să pună mai multă lumină asupra fortificației și să o scoată în evidență. Ansamblul tabloului este umanizat de trei personaje, cu turbane și fesuri, care pescuiesc.

Așa cum rezultă din prezentarea sumată făcută de noi, aici, reiese că diferența dintre cele două imagini nu constă decât în perspectiva cu care obiectivul a înregistrat realitatea: în primul caz, una mai restrânsă, focalizată doar pe cetatea mare, iar în al doilea, o panoramă largă, generoasă, care surprinde practic întregul sistem de fortificații al așezării, în toată complexitatea sa, la care se pun adausurile, din motive pe care numai autorul le știe dar noi le putem însă bănuși ca fiind de ordin pur artistic, care au întreținut o anumită stare de suspiciune cu privire la veridicitatea lor. Dacă luăm în calcul numai a doua stampă, cea mai completă, încercăm să o transpunem în plan și raportăm imaginea obținută la descrierile făcute de *Evlia Celebi* și contele *de Langeron*, sau planul lui *von Moltke*, comentate de noi mai sus, ne dăm seama că suntem în fața unui excelent izvor istoric, trecut, din păcate, multă vreme, cu vederea, luat în calcul prea puțin până acum (Fig. 4).

Toate indiciile celor cinci surse se completează și pot fi ușor reperate în teren doar prin simple observații. Un sistem defensiv de proporții mari nu putea să nu lase urme pe suprafața localității. La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea era încă bine reprezentat.

În anul 1898 Pamfil Polonic, cu prilejul cercetării malului drept al Dunării, între Tulcea și Ostrov, ajunge și la Hârșova. Aici, el identifică atât conturul zidului care a înconjurat orașul în vechime, fără să specifice turnurile și porțile, cât și șanțul acestuia pe care le pune pe hartă¹⁸ (Fig. 5). Cetatea de pe malul Dunării este considerată, de prestigiosul inginer topograf, ca fiind de origine turcească, construită cu materialul rezultat din distrugerea fortificației romane din care nu a mai rămas nimic. După cum arată P. Polonic, *prin oraș s-au găsit urme de ziduri romane, cărămizi romane, un stâlp miliar, pietre cu inscripții și monede romane dar nici o urmă de cetate veche*¹⁹. Același contur îl găsim pe harta Marelui Stat Major al Armatei, din anul 1900, (Fig. 6). În anul 1904, se publică, pe un desen, planul

¹⁸ Planurile Marelui Stat Major al armatei cât și cel cu adnotările făcute de Pamfil Polonic ne-au fost oferite cu generozitate de doamna Cristina Crăciun. Îi mulțumim cu toată căldura și pe această cale.

¹⁹ POLONIC 12, p. 1-2.

sumar al orașului²⁰ (Fig. 7) pe care se marchează numai traseul incintei de vest. Aici se individualizează și cele trei turnuri, așa cum apar și în planul lui *von Moltke*.

Acumularea, chiar și sumară, a unor informații din descoperiri arheologice cât și observațiile mai vechi și mai noi, coroborate cu izvoarele prezentate mai sus, întregesc imaginea sistemului de fortificații de la Hârșova. Ne-au ajutat mult, în demersul nostru, rezultatele obținute până acum în cercetarea obiectivului, urmărirea, cât a fost posibil, a diferitelor lucrări de pe traseul ipoteticului zid de incintă, efectuate în decursul anilor, precum și toate celelalte informații strânse.

Suntem nedumeriți de faptul că existența fragmentelor de ziduri, în diferite părți ale orașului, nu a fost semnalată de la începuturile cercetării arheologice aici. Nici la Victor Brătulescu, care a lucrat la Hârșova în anul 1939, nici la Grigore Florescu, care a desfășurat o campanie în anul 1943, în cetate, nu găsim informații despre acestea. Greu de crezut că cei doi nu le-au văzut. Anumite indicii, despre care vom vorbi în finalul acestor pagini, ne sugerează, mai degrabă, altceva. Mai mult chiar, în amintirile unor localnici în vârstă, la mijlocul secolului trecut, poarta de intrare în cetate de pe incinta mare de nord era încă vizibilă.

Primul care atrage atenția asupra rămășițelor din vechea cetate răspândite pe suprafața localității a fost Andrei Aricescu. În anul 1963 el le urmărește și fără a le descrie, să le înregistreze pe hartă sau măcar fotografic, încearcă să ridice anumite probleme de topografie istorică. Pornind de la faptul că ultima incintă a cetății mari, cea mai restrânsă, fusese plasată cronologic de Radu Ciobanu în secolul al X-lea²¹, Andrei Aricescu a considerat că cea mijlocie, datată cu mult înainte, a cărei limită este mai mare, închizând *Dealul Cetății*, putea pătrunde, la un moment dat, spre interiorul localității ajungând să închidă și *Dealul Bisericii*. Se marca astfel, potrivit opiniei sale, extinderea maximă cunoscută de așezarea antică, care a funcționat în vremea împăratului *Justinian*, nefiind anterioară, însă, începutului de secol IV²². Într-o analiză amplă asupra sistemelor de fortificație de epocă romană din Dobrogea, A. Aricescu identifică în cele două fortificații, pe care le observase în teren, la Hârșova, din *Dealul Cetății* și în *Dealul Bisericii*, așezarea civilă și respectiv castrul în care a staționat *Ala II Hispanorum*, unite, în secolul al IV-lea, printr-o singură incintă²³.

Cercetările efectuate între anii 1987-1989 în necropolele antichității de la *Carsium*²⁴, pe turnul de NE²⁵, în imediata apropiere a zidurilor cetății, în presupusa așezare urbană²⁶, sau într-o așezare rurală dezvoltată nu departe de fortificație²⁷, au oferit suficiente argumente pentru o discuție preliminară cu privire la topografia așezării în antichitate²⁸. La vremea respectivă, întreaga discuție s-a axat pe identificarea sistemului de fortificație specific epocii și

²⁰ IONESCU 1904, crochiu nr. 2.

²¹ CIOBANU 1970, p. 25.

²² ARICESCU 1971, p. 356.

²³ ARICESCU 1977, p. 191.

²⁴ PETOLESCU, POPOVICI 1989, p. 241-247; BUZDUGAN *et alii* 2000, p. 425-458.

²⁵ CANTACUZINO 1992, p. 58-67.

²⁶ DAMIAN, DAMIAN 1997, p. 231-240.

²⁷ BOUNEGRU, HAȘOTTI, MURAT 1989, p. 273-293.

²⁸ NICOLAE 1993, p. 217, planul cu dispunerea obiectivelor arheologice la *Carsium*.

raportarea celorlalte elemente de arhitectură urbană față de acesta. Astăzi, stadiul cercetărilor, descoperirile fortuite, observațiile din teren și nu în ultimul rând valorificarea izvoarelor istorice, sunt în măsură să ne ofere datele necesare pentru a aduce în discuție elemente noi în problema topografiei fortificației de la Hârșova, în ansamblul ei. Între timp, s-au efectuat săpături de salvare pe turnul de NV al incintei, în anul 2003, la intersecția străzilor Carsium și Venus - Lunei, au fost realizate observații și înregistrări cu ocazia unor lucrări edilitare care au afectat sistemul de fortificații de pe partea de vest, au avansat, în ultimele trei campanii, cercetările în cetate, unde au fost înregistrate situații ce aduc elemente noi, de natură să schimbe oarecum datele cunoscute până acum doar din interpretarea speculativă a unor observații și măsurători asupra resturilor de zidurilor de pe latura de nord. Coroborarea tuturor informațiilor prezentate mai sus cu datele publicate până acum și cu rezultatele cercetării arheologice oferă, în opinia noastră, o bază solidă de discuție dar și pentru afirmarea unor puncte de vedere noi. Dificultatea unei astfel de analize rezultă, acum, - și asta va fi o piatră de încercare pentru oricine își va propune în viitor o astfel de abordare, din complexitatea situației arheologice. Cetatea de la Hârșova, văzută în ansamblu, se încadrează, din acest punct de vedere, în categoria siturilor cu întindere neobișnuită, atât din punct de vedere cronologic, cât și ca suprafață; zidurile au fost refăcute în nenumărate rânduri, așa că un segment descoperit și o anumită situație, nu pot fi generalizate pentru tot întregul. Strădania noastră va conține, deci, multe lacune, datorate în principal și unei cercetări arheologice nesusținute, însă până la abordarea exhaustivă a problemei - dacă se va putea face vreodată, va trece, din nefericire, timp mult și informația acumulată acum se poate risipi. Analiza de față are, în primul rând, și un conținut critic la adresa tuturor informațiilor și materialelor utilizate de noi. Vom aborda elementele constitutive ale sistemului de fortificații de la Hârșova având la bază, așa cum se poate bănuir din introducerea făcută, datele puse la dispoziție de izvoarele istorice, rezultatele oferite de cercetarea arheologică și observațiile din teren. Pentru aceasta vom vorbi, mai întâi, despre fortificația din *Dealul Cetății*, apoi de turnurile de NE și NV, urmărind mai departe traseul zidului mare de incintă. În cele din urmă ne vom opri la fortificația din *Dealul Belciug*.

Fortificația din Dealul Cetății. Aici se identifică, potrivit celor mai mulți specialiști, cetatea romană și romano-bizantină *Carsium*, precum și cetatea medievală. Suprafața se prezintă sub forma unui platou, de cca. 1,5 ha, cu depuneri arheologice consistente. În realitate, la bază avem de-a face cu un pinten stâncos pe vârful căruia s-a plasat cetatea. Din rațiuni de ordin practic, la fiecare reconstruire, mai ales în evul mediu, se executau nivelări masive către laturi pentru a obține, după cerințe, o suprafață plană și cât mai înaltă în spatele incintelor. Așa se face că, dacă în partea centrală depunerile au grosimea de 0,40 m, la „turnul comandant” aceasta este de peste 3 m²⁹, spre incinta mică, în S II, pe direcția vestică, stânca se află la -4 m³⁰, pentru ca în fața celei mai largi

²⁹ PANAIT *et alii* 1995-1996, p. 127.

³⁰ RĂDULESCU *et alii* 2000, p. 43.

incinte, într-un sondaj executat în campania 2007 (Sj.5) adâncimea să fie mult sub 5 m³¹.

Primele referiri la originea zidurilor de aici au fost făcute de Gr. Florescu. Cu prilejul campaniei pe care o întreprinde în cetatea de la Hârșova, în anul 1943, în secțiunea de pe latura de vest, ceva mai spre Dunăre față de sectorul „incinte vest” de care ne ocupăm noi astăzi, acesta notează că a identificat, pe pantă, zidurile celor trei incinte ale cetății turcești, iar pe platou, unde ajunge la adâncimea de 4,50 m, dă peste resturile unui zid, probabil roman, după cum scrie în raport, insuficient cercetat pentru că avea traseul pe sub malul secțiunii, cu temelia înfiptă printre dărâmături, până la stâncă³². Nu cunoaștem alte detalii asupra descoperirilor și nici observații pe zidurile de pe platou, cu toate că la vremea respectivă acestea se păstrau mult mai bine.

Două decenii mai târziu, analizând întregul *limes*, din nevoia lăudabilă a integrării fortificației de la Hârșova în sistemul de apărare al lumii romane, Emil Condurachi avansează primele ipoteze cu privire la fazele de construcție ale cetății prin valorificarea observațiilor asupra resturilor de ziduri pe care le găsește pe latura de nord și întocmește un plan al acesteia³³ (Fig.8), utilizat, mai apoi, de toți cercetătorii³⁴. Așa cum începe prezentarea sa, E. Condurachi lasă să se înțeleagă că ar utiliza o serie de „indicii valoroase privind construcția și sistemul defensiv ale lagărului roman de la *Carsium*” evidențiate de săpăturile efectuate în 1964³⁵. Astfel, notează că „noile săpături” au pus în evidență cele trei perioade constructive importante: prima, identificată cu zidurile care închid cea mai mare suprafață, cu o lungime de 140 m, înguste de 1, 30 m, ridicate în anul 103 de militarii din *Ala II Hispanorum et Aravacorum*; a doua se plasează, probabil, în a doua jumătate a secolului al III-lea, zidurile fiind mai groase de 1,80 m; a treia fază, cea bizantină, se datează la sfârșitul secolului al X-lea, când se construiește o nouă fortificație, prevăzută cu ziduri groase de 3,50 m, lungi de 90 m și cu turnuri înalte. Atât noul plan întocmit cât și cel cu secțiunea prin zidurile fortăreței sunt repede adoptate în literatura de specialitate, simțindu-se, în mod firesc, nevoia umplerii golului de informație despre cetatea de la Hârșova, considerată, de toată lumea, un punct strategic important pe limesul dunărean³⁶.

După numai un an, Radu Florescu într-o lucrare destinată mai mult popularizării monumentelor arheologice din Dobrogea, face o analiză interesantă a zidurilor de pe platoul cetății. El introduce în circulație, cu această ocazie, în mod nejustificat, ideea că aici se află, de fapt, două fortificații: „cetatea se sus” și „cetatea de jos”³⁷. Dacă prima se află în partea superioară, pe platou, și se compune din incintele de nord, închise pe laturile de est și vest, cea de-a doua

³¹ COVACEF, NICOLAE 2008, p. 150.

³² FLORESCU 1946, p. 179-180.

³³ CONDURACHI 1967, p. 169-170.

³⁴ Cu toate că a fost folosit, vreme de câteva decenii, s-a spus, la un moment dat, că are multe lacune, datorită complexității situației din teren, fără să se specifice care sunt acestea. Vezi, PANAIT *et alii* 1995-1996, p. 122, nota 11.

³⁵ În realitate, campania, întreprinsă de Andrei Aricescu, la Hârșova, a avut loc în anul 1963, dacă la asta se referă autorul.

³⁶ DID III, p. 79.

³⁷ FLORESCU 1968, p. 19-23.

cetate este identificată, după părerea sa, cu zidul instalației portuare prins între cele două stânci, ajustate vertical, cu aspect de turnuri rotunjite. Punctul de vedere este împărțit și de alți cercetători care au cunoscut prea puțin sau aproape deloc monumentul și s-au mulțumit să preia, ca atare, ideea³⁸. Realitatea este că zidul instalației portuare nu poate fi rupt de restul cetății pentru că reprezintă, în fapt, latura sudică, de la Dunăre, a acesteia, evident, mult mai jos, așa după cum a impus planimetria. Cum și de aici veneau dese pericole în epoca marilor migrații, dar și mai târziu, în evul mediu, zidul a fost ridicat cu mult peste necesitățile unei amenajări portuare, servind, în situația de față, în caz de pericol, și pentru nevoi de apărare. Imediat în stânga zidului, în falia stâncoasă ce pornește de la nivelul solului și merge până sus, au fost întărite mai multe praguri, penetrabile, de stâncă, cu segmente de zidărie din piatră prinsă cu mortar, cu scopul de a împiedica escaladarea, pe acolo, către interiorul cetății. Toate acestea demonstrează că latura de sud a cetății nu se oprește pe buza platoului, spre prăpastia cu înălțimea de peste 30 m, ci pe malul Dunării.

Deschiderea șantierului, după 1993, a prilejuit efectuarea unor observații mai complexe asupra zidurilor aflate la suprafața cetății.

Un studiu dedicat valorificării parțiale a descoperirilor din campania anului 1995 face descrierea sumară, cu multe inexactități, a incintelor de pe latura de nord, singurele la lumină la vremea respectivă³⁹ (Fig.9). Vom supune atenției doar câteva observații pe marginea acestuia. Astfel, se scrie aici că incinta exterioară nu este uniformă ca grosime având, pe latura de nord, 1,10 m. După cum arată situația la fața locului, această dimensiune a zidului de nord nu se poate stabili cu exactitate pentru că este acoperit de pământ, la zi aflându-se doar emplectonul de pe partea de mijloc și din cea de-a doua jumătate, spre vest. Cu atât mai mult, în această situație, nu se poate aprecia lungimea zidului, pentru că cealaltă parte, de răsărit, este suprapusă de gospodării, construcții și de extinderile care s-au făcut, în cadrul acestora, chiar în ultimii ani cu îngăduința autorităților locale. Nu este exclus ca lungimea să depășească suprafața rezervată și să urmeze traseul pe sub carosabil. Pe latura de vest a incintei, se plasează, în noul plan, poarta principală de intrare în cetate, străjuită de un turn de apărare, obturată, după cum se precizează, de diverse lucrări contemporane. La cea de-a doua incintă, se măsoară grosimea de 1,90 m, iar la tiranții longitudinali se indică, în mod cu totul exagerat, dimensiunea de 0,70 x 0,14 m (!). Pentru poarta de nord, la care se pot propune dimensiunile doar ipotetic, deoarece paramentul zidului a fost distrus, se apreciază că ar fi avut lărgimea de 1,15 m, prea mică însă în raport cu lăpșea acesteia de peste 2 metri. În cazul incintei mici, se propun chiar dimensiunile aproximative ale celor trei laturi, asta în condițiile în care acest lucru nu este posibil, cel puțin deocamdată, chiar cu titlul preliminar.

Rezultatele parțiale obținute de noi în cercetarea incintelor din cetatea de la Hârșova, în sectorul „incinte-vest”, arată șubrezenia ipotezelor, chiar de lucru, avansate până acum (Fig.10). Cele 18 secole de istorie, desele refaceri, fiecare cu

³⁸ Îl întâlnim și la Radu Ciobanu. CIOBANU 1970, p. 25-26. Mai nou, abundă în majoritatea materialelor de prezentare turistică (și de pe internet) care își propun să illustreze cetatea de la Hârșova.

³⁹ PANAIT *et alii* 1995-1996, p. 122-127.

caracteristicile și filosofia tipică arhitecturii militare specifice unei anumite epoci, determină o complexitate nemaiîntâlnită pe linia Dunării. Acestea ne impun o anumită rezervă în aprecierile cronologice și ne obligă să reformulăm toată teoria, cunoscută până acum, cu privire la identitatea și datarea incintelor. După experiența acumulată aici, în lipsa extinderii săpăturilor pe laturile de nord ori de răsărit, nu avem deocamdată curajul să formulăm opinii pe care să le extindem la întreaga fortificație, ci ne mulțumim să relevăm anumite descoperiri și situații care să corecteze parțial inexactitățile perpetuate până acum.

Astfel, în campania anului 2004, s-a demonstrat că ceea ce s-a considerat a fi un turn al incintei mari, pe partea de vest a cetății, reprezintă, de fapt, un rest de zid de apărare așezat peste o nivelare masivă de peste 2 m, cu materiale medievale timpurii. Zidul se păstrează mai bine pe capătul de SE, unde a fost multă vreme vizibil, până la înălțimea maximă de 2 m, și mai puțin în S II A, carou 17 (1, D,E, fig. 10), unde a fost supus demantelării și acoperit cu pământul scurs de pe versant și materiale moderne. A fost datat preliminar, după caracteristici, în secolul al XIV-lea⁴⁰. În ceea ce privește incinta cea mai mare cunoscută până acum, aceasta a fost cercetată pe o lungime de peste 20 m, se păstrează la o înălțime maximă de cca. 4 m, are o fundație mică de 0,50-0,60 m. Zidul a fost reconstruit, poate, de la jumătate, o singură dată, și supus mai multor reparații. În prima fază, fundația sa intră într-un nivel cu materiale ceramice aparținând culturii „Dridu”⁴¹. Se infirmă, astfel, din punct de vedere stratigrafic, originea sa romană (Fig. 11). Grosimea zidului este de 1,55 m (posibil ± câțiva centimetri). Următoarele două incinte de pe latura de nord își găsesc corespondența în sector astfel: cea mijlocie este mult afectată, se mai păstrează doar 2-3 asize din piatră cioplită pe toate fețele, de dimensiuni diferite, are o fundație mică, atipică pentru zidurile antice, grosimea actuală este de cca. 3 m; cercetarea incintei mici în acest sector nu s-a încheiat, grosimea ei fiind de 2,40 m. În S II, carourile 73 -77, încă din campania anului 1999 a fost scoasă la zi, pe traseul acesteia, o platformă mare de turn cu o lățime de peste 10 m, similară, oarecum, celei de pe latura nordică („turnul comandantului”). Iată, prin urmare, date cu totul diferite față de situația înregistrată pe latura de nord, dacă nu cumva cercetarea arheologică nu va aduce și alte elemente aici. În plus, în sectorul de vest, au mai fost identificate și alte resturi de ziduri care au asigurat apărarea cetății, pe această direcție, în epoci diferite. Este vorba despre un zid din piatră legată cu pământ, cu două faze majore de construcție, refăcut într-o anumită perioadă a evului mediu, cu o sumedenie de bombarde din fontă printre dărâmăturile sale din etapa a doua de funcționare. Acesta se sprijină, cu jumătatea din spate pe un aranjament liniar din pietre mari, cu urme de mortar din nisip, var și cărămidă pisată, despre care nu știm deocamdată dacă este fundația unei incinte mai vechi, cu toate că inițial am fost convingși de acest lucru. Pentru epoca romană, sigur, avem în acest sector două resturi de ziduri. Primul a fost descoperit în S II, pe stâncă, lipit sau poate afectat mai mult de traseul incintei interioare (cea mai restrânsă). Cel de-al doilea a fost identificat în

⁴⁰ NICOLAE 2005, nr. 112.

⁴¹ NICOLAE 2007, p. 178.

campania anului 2007⁴² când s-a pus în evidență restul unui turn în forma literei „U”, peste care se suprapun atât „incinta mare” cât și zidul din piatră cu pământ despre care s-a vorbit mai sus (Fig. 12). Este posibil ca între cele două să existe o legătură.

Am insistat doar pe prezentarea sumară a zidurilor descoperite în sectorul de vest pentru a atrage atenția asupra situației stratigrafice a cetății, în ansamblu, una deosebit de complexă. Se dovedește prin aceasta că doar simpla prezență a resturilor de ziduri, la suprafață, și avansarea unor ipoteze, chiar cu titlul preliminar, extinzând situația la întreaga fortificație, reprezintă un risc major care deviază, pe alte căi, înțelegerea și cunoașterea evoluției istorice adevărate.

Acum ne dăm seama, mai bine ca altădată, că planurile fortificației, bazate pe observațiile de teren la incintele de nord și extinse pentru laturile de vest ori est, puse în circulație de diferite publicații, în anii din urmă, nu mai pot fi de actualitate.

Incinta mare de răsărit și turnul de NE. Din cetate pornește, dintr-un punct despre care nu avem deocamdată știință, un zid care merge, spre NV, pe sub proprietățile din zonă, cca. 230 m⁴³. Acesta se identifică prin diferența mare de nivel dintre str. Carsium și str. Călărași și prin câteva descoperiri accidentale⁴⁴. Lipsa unor cercetări, la care se adaugă faptul că incinta nu este vizibilă pentru a permite eventuale observații, ne împiedică să facem alte comentarii. În schimb, vom aduce în atenție unele observații asupra „turnului de NE” de unde incinta își schimbă traseul spre vest. În perimetrul cuprins între str. Carsium și str. Unirii s-au desfășurat săpături arheologice de salvare, în două campanii, în anii 1988 și 1989⁴⁵. Aici s-au identificat două turnuri în forma literei „U”, dintre care, unul, discutabil, aproape de str. Unirii. Pe mijlocul acestei străzi sunt sesizabile, chiar cu ochiul liber, resturi de zid din piatră cu cărămidă. O groapă, pentru construcția unei instalații sanitare, executată cu mai mulți ani în urmă, într-o curte, lângă gard, a picat exact peste un astfel de zid mare, proprietarul fiind nevoit să o mute ceva mai departe. De pe noul loc s-au scos numeroase materiale ceramice, dintre care la noi a ajuns un fragment dintr-un vas tip *terra sigillata*. Celălalt zid, de lângă str. Carsium, în grosime de 3,30 m, are paramentul ridicat din asize de 4 cărămizi alternând cu piatră cioplită, ceea ce îl plasează în epoca romană. Întreaga construcție se datează, după materialele descoperite, în secolele IV-VI. Acestora li se adaugă zidurile care se văd, pe strada Carsium. Aici este frontul altui turn (aparent, cel al incintei mari) al cărui traseu merge pe sub carosabil și se închide, cel mai probabil, în incinta de est. Are la exterior o îmbrăcămintă din piatră bolovănoasă, prinsă cu un mortar slab, căzută între timp în cea mai mare parte. Pentru fixarea paramentului se folosesc, la colțuri, pietre mici. Adaosul se datează, după toate probabilitățile, în epoca medievală (Fig.13). Din acest punct,

⁴² COVACEF, NICOLAE 2008, p. 150-151.

⁴³ Măsurătorile pe traseul incintei mari sunt, în stadiul actual al cercetărilor, estimative. Cercetarea nu poate, deocamdată, să ne ofere indicii exacte cu privire la dimensiunile exacte ale zidurilor.

⁴⁴ NICOLAE 1993, p. 220.

⁴⁵ CANTACUZINO 1992, p. 58-67.

linia incintei urmărește strada Carsium, spre vest, cca. 620 m.

Incinta mare de nord și turnul de NV. Traseul zidului nu mai poate fi urmărit astăzi decât prin săpături de salvare, în proprietățile din partea de sud a străzii Carsium. După ce se desprinde din turnul de NE, zidul este secționat de un garaj. A fost afectat, în continuare, de construcțiile moderne, și mai apoi, irevocabil, de fundația blocului V9 M. Lucrări de canalizare pe strada Vadului, în fața Cinematografului, ne-au permis în urmă cu câteva decenii să identificăm resturi de piatră cioplită și de emplecton pe stânca aflată aproape la zi⁴⁶. În vara anului 1996 RENEL a efectuat o lucrare, la intersecția străzilor Carsium și Vadului, spre partea de sud, pe traseul ipotetic al incintei. Pentru instalarea unui cablu, muncitorii au fost nevoiți să scoată blocuri mari de piatră, cioplite pe toate părțile, ce păreau să vină dintr-o construcție defensivă⁴⁷. Mai departe, zidul trece pe lângă latura de nord a Cinematografului, unde un ciot de emplecton a rămas, multă vreme, în deceniile din urmă, la vedere. Până în capătul vestic al străzii, nu se mai observă nimic. Este posibil ca și plasarea, mai mult, către interiorul proprietăților să fie o cauză a „ascunderii” sale. Apare însă în cealaltă extremitate în perimetrul cuprins între intersecția străzilor Carsium și Venus – Lunei. Aici, vreme de mai mulți ani, au existat, la suprafață, mai multe fragmente de fundații și elevații. Prin anii '70 ai secolului trecut, când s-au construit în partea centrală a orașului blocuri, pământul excavat a fost depus peste acestea și s-a creat, astfel, o suprafață plană. Intenția Primăriei din localitate de a executa chiar pe acest amplasament, în 2003, mai multe investiții ne-a prilejuit efectuarea unui număr de 15 secțiuni arheologice⁴⁸ (Fig.14). Majoritatea nu au fost finalizate pentru că, la un moment dat, sub presiunea timpului, se urmărea doar identificarea spațiului necesar plasării construcțiilor. Cu toate acestea, săpătura a avut un rol deosebit de important deoarece, în afara de faptul că amplasamentul investiției s-a mutat în altă parte și zidurile au fost salvate de la distrugere, s-a putut vedea pentru prima dată, chiar dacă nu s-a ajuns nici măcar la concluzii preliminare, care este situația arheologică, și mai ales aceasta a putut fi legată de descoperiri și semnalări din zona apropiată. Un interes aparte l-au prezentat câteva din secțiunile trasate pe care le vom prezenta pe scurt mai departe⁴⁹.

S 1 (5 x 7 m) s-a deschis pe locul în care se vedeau la suprafață, dintre ierburi, mai multe pietre prinse cu mortar. Aici, s-a pus în evidență un zid cu paramentul demantelat, cu traseul curb, de la EV, către sud. Emplectonul acestuia este alcătuit din piatră mică, bolovănoasă, prinsă cu un mortar consistent, din nisip și var, cu bârne din lemn. Grosimea actuală, păstrată a zidului este de 1,70 m, iar înălțimea este de 2,76 m. În emplecton, spre exterior, în curbura zidului, se vede capătul unui miliar, secționat pe verticală, pe care se disting literele (M) PXI(...).

⁴⁶ NICOLAE 1993, fig. 2 b și 3 b.

⁴⁷ Activitatea s-a desfășurat dimineața la prima oră, șanțul fiind astupat imediat fără ca noi să avem posibilitatea să vedem care este situația. Muncitorii ne-au mărturisit ca pentru a efectua lucrarea au recurs la distrugerea unui zid.

⁴⁸ MINA Constanța a alcătuit un colectiv din Z.Covacef, C. Nicolae, G.Talmațchi, C. Dobrinescu, C. Băjenaru.

⁴⁹ NICOLAE 2004, nr. 86.

S 3 (20 x 3m) a fost singura secțiune în care s-au putut face observații mai amănunțite asupra zidului de mai sus. Cu acest prilej s-a putut constata modul în care a fost utilizată roca vie, probabil și ajustată, pentru a servi nevoilor de apărare (Fig. 15). Într-un sondaj, de 1 x 1 m, executat în fața construcției, până la stâncă, s-au surprins anumite particularități. Astfel, s-a constatat că talpa zidului, alcătuită dintr-un rând de blocheți de calcar de 30 x 10 cm, se așează direct pe rocă cu 10 cm în față în raport cu peretele construcției. Se păstrează, din zid, doar un rând al paramentului, alcătuit din blocheți cu dimensiunile de 27 x 17,5 cm (este posibil ca acestea să fie variabile). Rândurile superioare au fost demantelate servind probabil la diferite construcții civile din zonă. Emplectonul este la fel de consistent și prins cu bârne, ca în cazul precedent. O spărtură prin zid lasă să se vadă că acesta se pliază, în spate, cu partea superioară, de stânca aproape verticalizată până jos, la adâncimea de 2,68 m, ceea ce reprezintă un detaliu interesant asupra utilizării cu maximă eficiență a particularităților locului. Grosimea totală estimată a construcției păstrate, între partea superioară spate și talpă, este de 2,38 m. Nu au putut fi făcute observații de ordin stratigrafic.

S 9 (3 x 35 m) s-a executat paralel cu str. Luminilor. În capătul de sud al secțiunii, la adâncimea de 0,50 m, s-a descoperit emplectonul unui zid, din piatră bolovănoasă, mare, amestecată cu piatră mică, legate cu un mortar slab cu mult nisip (Fig.16). Se păstrează pe înălțimea de peste 2 m. Cea mai mare parte a paramentului a fost demantelată. La bază se mai văd două rânduri de piatră cioplită pe o singură față. Grosimea întregului zid depășește 2 m. Orientarea către răsărit, pe direcția care pleacă din turnul de NE, sugerează că acesta poate fi un rest al incintei mari de nord. Aproape de construcție au fost descoperite două fragmente de cărămizi de epocă romană, cu urme de mortar pe suprafață. Nu știm dacă au făcut parte din acest zid sau au ajuns aici pe alte căi.

S 11 (2 x 15 m) se plasează spre partea de sud a suprafeței. În capătul de răsărit al secțiunii, la 0,60 - 0,80 m, apare la zi stânca și o masă de emplecton care s-a dovedit a fi frontul unui zid adosat peretelui vertical al acesteia. Paramentul construcției este făcut din piatră de talie medie, cioplită pe o față, legată cu mortar consistent. Grosimea zidului este de 1,20 m, cu înălțimea de 3,20 m (Fig. 17). Direcția către care merge, spre nord, surprinsă în S 12 (2 x 5 m), indică o legătură cu zidul descoperit în S1 - S4. Mai departe, spre sud, traseul acestuia poate fi urmărit sub forma unei denivelări care trece prin gospodăriile din zonă. Cu peste două decenii, în șanțul făcut pe traseul acestuia de către cei care scoteau piatra în diverse scopuri, mai puteau fi observate, încă, resturi de emplecton. Acum nu a mai rămas nimic din el, fiind în cea mai mare parte nivelat.

S 13 (5 x 5 m) continuă secțiunea precedentă. Zidul descoperit, care urmează traiectoria celui din S 11, prezintă însă, în mod inexplicabil, cu totul alte caracteristici: paramentul este format din blocuri de calcar de dimensiuni egale (0,30 x 0,20 m), fasonate cu grijă și tot așa de bine prinse în construcție (Fig.18). Aici apare în zid și un unghi interior de 90°, spre vest, ceea ce indică o schimbare de direcție sau poate fi pus pe seama altei situații, lămurite numai prin cercetarea sistematică.

La vremea respectivă, având în vedere sărăcia materialului, lipsa unei stratigrafii, dar și cele câteva caracteristici constructive, nu s-a putut avansa o cronologie și am convenit, cu titlu preliminar impus și de o săpătură de salvare,

cu precizarea că vom reveni asupra ei și vom vedea mai pe îndelete despre ce este vorba, că ne aflăm în fața unei fortificații bizantine târzii. Am crezut atunci, și continuăm și astăzi să credem, că pe această suprafață înaltă, la aprox. 800 m în linie dreaptă de Dealul Cetății, își putea găsi locul și o fortificație mai timpurie, poate chiar de epocă romano-bizantină, zona fiind mult mai potrivită pentru controlul vadului Dunării de la Gurile Ialomiței și spre Balta Brăilei, decât cele prezentate anterior.

Incinta de vest și fortificația din Dealul Belciug. Zidul incintei mari de vest pornește din fortificația sau turnul de colț din NV (cum se va dovedi prin cercetări sistematice, mărimea zidului din primele secțiuni conduce mai repede către prima variantă), și se închide, spre sud, la Dunăre. Pe această direcție nu s-au făcut nici un fel de săpături dar anumite lucrări edilitare, cât și observațiile atente, au permis identificarea traseului acesteia. De fapt, considerăm că este vorba de cel puțin două incinte, corespunzător diferitelor faze de construcție. Un posibil traseu este cel care continuă traiectoria zidului din S 11 și merge mai departe spre Biserica Sf. Imp. Constantin și Elena. Nu se știe ce se întâmplă cu el, de aici, mai departe. Am văzut, însă, că în fața Bisericii în ultimele decenii au fost descoperite, întâmplător, mai multe ziduri din piatră cu mortar. Prima dată, s-a întâmplat, în anul 1987. Atunci în localitate o echipă de la Muzeul de Istorie a României din București⁵⁰ efectua cercetări într-una din necropolele antice. Membrii acesteia s-au deplasat la fața locului și au constatat că lucrările de instalare a conductei de aducțiune a apei potabile au intersectat mai multe resturi de ziduri, distrugându-le. Dintre dărâmături a fost recuperată o piatră din calcar, cu dimensiunile 54 x 46 x 49, aspect ușor conic, ceea ce indică faptul că a fost executată pentru a fi așezată într-un zid (!?!), cu un motiv heraldic pe una din fețe, reprezentând doi grifoni ridicați pe picioarele din spate, cu gurile deschise, și un vultur bicefal la nivelul capetelor lor (Fig.19). În colțurile de sus, două fețe umane prinse în câte o lavalieră privesc către animale. Greu de spus de către cine și în ce scop a fost executată piesa. Nici nu ne propunem să abordăm acum această problemă. În treacăt, doar, amintim că grifonii și vulturii bicefali sunt întâlniți, frecvent, în heraldica medievală din Tara Românească și Transilvania. Împreună sunt atestați extrem de rar, doar în cazurile unor steme boierești, în secolul al XVIII-lea⁵¹. Observații în sector s-au făcut a doua oară, în anul 1997, când a existat inițiativa prelungirii instalației de aducțiune a apei, până la str. Independenței, și s-a săpat, cu ajutorul unui utilaj mecanic, șanțul conductei pe str. Venus. În fața Bisericii, pe traseu, au fost identificate resturi de emplecton compact sparte de excavator, dar și un zid pe sub marginea de vest a șanțului (Fig. 20-22). În toate cazurile, au fost puse în lumină ziduri a căror înălțime și grosime nu a putut fi stabilită. Lucrările au fost stopate pentru a se trece la cercetare, lucru care nu s-a întâmplat, din motive independente de noi, și șanțul a fost astupat, în cele din

⁵⁰ La data respectivă din echipă mai făceau parte Dragomir Popovici, Lia și Adrian Bătrâna, Costache Buzdugan. Piatra ce a stat câțiva ani în îngrijirea lui Tănase Dinu, a fost expusă în 1987 în Expoziția Arheologică a orașului și mai apoi la Muzeul „Carsium” Hârșova.

⁵¹ CERNOVODEANU 1977, p. 401, 2.

urmă. Aceste ziduri, pe direcții diferite, adică și E/V și N/S, pot sugera existența unei porți de intrare pe latura vestică a incintei, sau a unui turn, așa cum apare pe planul generalului *von Moltke* sau cel din 1904. Un al doilea traseu al incintei mari de vest se poate identifica prin proprietățile cetățenilor de pe str. Venus, paralel cu strada, și la intersecția acesteia cu str. Independenței. În curtea familiei Gogoasă apare la zi frontul zidului paralel cu strada (Fig. 23), după care traversează carosabilul, așa cum indică o spinare de emplecton, tocită, din fața casei familiei Tănase. Mai departe nu se mai vede. Fie se află sub pământ, fie a fost distrus. Prezența unor resturi de emplecton, compact, la baza promontoriului de pe *Dealul Belciug*, forma regulată a acestuia, corelată cu informațiile istorice, nu poate să indice decât faptul că incinta de vest se închidea aici, într-o fortificație de mici dimensiuni. Laturile de est și sud, cel mai bine păstrate ale promontoriului, au dimensiunile de 35 x 68 m. Spre vest și nord, unde stânca iese la zi, cel mai probabil, resturile fortificației au fost distruse din vechime. Un ciot de emplecton din piatră mărunță aflat încă pe buza abruptului, spre Dunăre, ne arată că incinta se sfârșea aici. Nu putem face aprecieri cu privire la datarea acestui segment al incintei. Cercetarea ultimei fortificații ar fi în măsură să lămurească, fie și cu titlul preliminar, problema.

O construcție de dimensiuni așa mari, pe care se va dezvolta mai târziu orașul modern (Fig.24), nu se poate explica decât prin importanța strategică a așezării și existența, din belșug, a materiei prime pentru zidărie. În cazul de față, ambele cerințe au fost îndeplinite. Dacă despre așezare s-a vorbit mult în ultimii ani, materiei prime i s-a acordat, însă, o atenție mai mică. Nu vrem decât să subliniem faptul că, pentru realizarea unor construcții atât de impunătoare, indiferent când, în ce epocă, și de către cine, piatra de calcar a existat pe loc fără să mai fie nevoie de transport chiar și de la distanță mică. Tot ansamblul este plasat direct pe stâncă. În *Dealul Cetății* sunt încă vizibile în relieful calcaros, amprente de dălți mari bătute cu ajutorul ciocanelor. Tot aici se mai păstrează o parte din cariera de unde s-a recurs la extragerea blocurilor de calcar în trepte, după cum au fost dispuse straturile jurasice. O simplă privire pe *Dealul Belciug* ne arată că și aici, cel puțin spre faleza Dunării, începând de sus în jos, pe planuri oblice, s-a extras piatră din abundență. Această așezare pe orizontală constituie o particularitate a calcarelor jurasice de la Hârșova care a ușurat mult exploatarea manuală, aici, în toate timpurile. Așa se face că atunci când începeau activitatea, meșterii care pregăteau materia primă nu făceau altceva decât să deschidă carierele chiar acolo unde se muta șantierul de construcție, ceea ce reprezenta un avantaj extrem de mare, favoriza și chiar impulsiona această activitate.

Nu se poate stabili, deocamdată, când a fost edificată această incintă mare care închide o suprafață de cca. 22 ha. Cert este că în secolul al XVII-lea funcționa. Greu de crezut că a fost construită în epoca otomană. Mai degrabă se poate admite că la venirea turcilor aici acest sistem funcționa, în cea mai mare parte a lui. În spatele incintei se afla așezarea urbană, cu o anumită prosperitate, descrisă de izvoarele medievale, cum am arătat la început. Legătura dintre elementele componente ale sistemului defensiv identificat la Hârșova și mai ales cronologia acestuia, ne scapă în stadiul actual al cercetărilor, pentru perioada antichității, cu toate că, de-a lungul timpului, cei care l-au cunoscut și au avut ceva de spus, au

făcut-o indirect sau direct. O privire atentă asupra unor remarci, din scrierile mai vechi ne dă de gândit. Spre exemplu, Victor Brătulescu, în studiul său⁵², publică și două fotografii cu ridicăturile pe care se află sistemul de apărare analizat în paginile de față, și scrie sub imagini, fără alte explicații, următoarele: pentru *Dealul Cetății*, cu zidul instalației portuare, se notează: „Cetatea Hârșova. Vedere de peste Dunăre”, iar sub imaginea *Dealului Belciug*, unde numai cine știe exact identifică în fotografie resturile de zid de la suprafață, scrie: „Hârșova. Stânca pe care se află cetatea Carsium”! Asta lasă să se înțeleagă, implicit, că autorul a identificat pe o înălțime cetatea medievală, iar pe alta cetatea romană? Este posibil! La rândul său, Andrei Aricescu, singurul care a scris clar că a cercetat fortificațiile de la *Carsium*, făcea următoarele precizări: *...cele două fortificații - cea de pe Dealul cetății, și cea de pe Dealul bisericii- despărțite doar de depresiunea portului, au fost cuprinse la un moment dat într-o singura incintă - ridicată, se pare, în veacul al IV-lea-, ceea ce ar putea sugera unirea așezării dezvoltate pe vechiul castru în care staționase Ala II Hispanorum et Arauacorum cu așezarea civilă (locus?) apărută în vecinătatea taberei militare*⁵³. În cazul acesta, se face trimitere directă la *Dealul Bisericii*, ceea ce este cu totul altceva față de *Dealul Belciug*. Doar dacă, nu cumva, A. Aricescu a folosit acest toponim pentru a defini întreaga ridicătură din partea de apus a depresiunii pe care s-a dezvoltat orașul modern, în centrul căreia se află Biserica Sf. Împ. Constantin și Elena. Și Gh. Cantacuzino, care a cercetat turnul de NE al incintei, acceptă cu prudență ipoteza unui sistem de fortificații care înconjură orașul încă din antichitate⁵⁴, opinie cu care suntem și noi de acord. Este foarte posibil ca acesta să fi fost construit, încă din antichitate, în mai multe etape. Despre funcționarea acestui sistem în evul mediu nu mai încapem însă nici o urmă de îndoială din moment ce dispunem de mai multe surse care-l identifică. În plus, datele acumulate de cercetarea din teren, săpăturile de salvare și mai ales sursele istorice, dovedesc aceasta.

Rămân, mai departe, în suspensie numeroasele întrebări la care numai cercetarea sistematică a obiectivului poate da răspunsurile așteptate.

BIBLIOGRAFIE

ARICESCU 1974 – Andrei Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârșova*, Pontica, 4 (1971), p. 351-369.

ARICESCU 1977 – Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, (1977).

BARASCHI 1988-1989 – Silvia Baraschi, *Din toponimia medievală ponto-danubiană*, Pontica, 21-22 (1988-1989), p. 271-286.

BOCA 1968 – M. Boca, *Dobrogea veche în stampe și gravuri (1826-1882)*, Pontice, 1 (1968), p. 455-507.

BOJILOV, GJUZELEV 2004 – Ivan Bojilov, Vasil Gjuzev, *Istoriia na Dobroudja*, Vol. 2, *Srednevekovie*, Veliko Târnovo (2004).

BOUNEGRU, HAȘOTTI, MURAT 1989 – Așezarea daco-romană de la Hârșova și unele aspecte ale romanizării în Dobrogea, SCIVA, 40, 3 (1989), p. 273-293.

⁵² BRĂTULESCU 1940, p. 7, fig. 3 și p. 9, fig. 4.

⁵³ ARICESCU 1977, p. 191.

⁵⁴ CANTACUZINO 1992, p. 66.

BRĂTESCU 1920 – C. Brătescu, *Dobrogea în sec. XII: Bergeam. Paristrion*. AnDob, 1 (1920), p. 3-38.

BRĂTULESCU 1940 – Victor Brătulescu, *Cetatea Hârșova în legătură cu Dobrogea și ținuturile înconjurătoare*, BMI, 33, 105 (1940), p. 3-24.

BUZDUGAN *et alii* 2000 – Constantin Buzdugan, Dragomir Popovici, Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, Actuan Murat, *Cercetările preliminare în necropola tumulară de la Hârșova, județul Constanța*, CA, 11 (2000), p. 425-458.

CANTACUZINO 1992 – Gh. I. Cantacuzino, *Cercetări arheologice la fortificațiile de la Hârșova*, BCMI, 3 (1992), p. 58-67.

Călători, VI 1976 – Mustafa Ali Mehmet, *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI, Partea II, București, 1976.

Călători, SN, I 2004 – *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, red. Paul Cernovodeanu, Serie nouă, Vol. I, București, 2004.

CERNOVODEANU 1977 – Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977.

CHIRIAC 1993 – Costel Chiriac, *Despre Linokastro (Cetatea Lânii) din „Georgafia” lui Idrisi*, AnBr., I, 1 (1993), p. 447-456.

CHIRIAC, NICOLAE, TALMAȚCHI 1998 – C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmațchi, *Noutăți epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârșova, jud. Constanța)*, Pontica 31 (1998), p. 139-162.

CIHODARU 1968 – C. Cihodaru, *Litoralul de Apus al Mării Negre și cursul inferior al Dunării în cartografia medievală (sec. XII-XIV)*, Studii de istorie, 21, 2 (1968), p. 217-241.

CIOBANU 1969 – Radu Ștefan Ciobanu, *Genovezii și rolul lor în Dobrogea în sec. XIV*. Pontica 2 (1969), p. 401-426.

CIOBANU 1970 a – Radu Ciobanu, *Un monument istoric mai puțin cunoscut: cetatea feudală de la Hârșova*, BMI, 39, 1 (1970), p. 25-29.

CIOBANU 1970 b – R. Ciobanu, *Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfârșitul secolului XIII și în secolul al XIV-lea*, Pontica 3 (1970), p. 297-329.

CONDURACHI 1967 – Emil Condurachi, *Neue Probleme und Ergebnisse der Limes Forschung in Scythia Minor*, SMR (1967), p. 162-174.

COVACEF, NICOLAE 2008 – Zaharia Covacef, Constantin Nicolae, *Raport de cercetare, Campania 2007, Hârșova, Cetate. Sector: Incinte Vest*, CCA (2008), p. 149-152.

DAMIAN, DAMIAN 1997 – Oana Damian, Paul Damian, *Date preliminare despre un edificiu romano-bizantin descoperit la Hârșova (campaniile 1990, 1992)*, CA, 10 (1997), p. 231-240.

DID III – Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, Vol. III, Bizantinii, românii și bulgarii la Dunărea de Jos, București, 1971.

FLORESCU 1946 – Gr. Florescu, *Raport asupra activității arheologice de la Hârșova în 1943*, ACMI, 1943 (1946), p. 179-180.

FLORESCU 1968 – Radu Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, 1968.

IONESCU 1904 – Căpitan M. D. Ionescu, *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, București, 1904.

KUZEV 1969 – Alexandăr Kuzev, *Prinosti kăm istorijata na srednekovite kreposti po dolnija Dunav*, INM Varna, 5 (20) (1969), p. 137-155.

MĂRCULEȚ 2007 – Vasile Mărculeț, *Conflictul dobrogeano-genovez (1360-1387)-componentă a luptei pentru supremație în bazinul vest-pontic din a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, Pontica, 40 (2007), p. 371-398.

NICOLAE 1993 – Constantin Nicolae, *Despre topografia anticului Carsium*, Pontica 26 (1993), p. 215-229.

NICOLAE 2004 – Constantin Nicolae, *Raport de cercetare, Hârșova, jud. Constanța, Fortificația bizantină târzie. Campania 2003*. CCA (2004), nr. 86.

NICOLAE 2005 – Constantin Nicolae, Raport de cercetare, *Hârșova, jud. Constanța. Campania 2004*, CCA (2005), nr.112.

NICOLAE 2006 – Constantin Nicolae, Raport de cercetare, *Hârșova, jud. Constanța, Cetate, Sector Incinte Vest*, CCA, Campania 2005 (2006), p. 173-176.

NICOLAE, NICOLAE 2006 – Constantin Nicolae, Vlad Nicolae, *Vadul Dunării de la Hârșova și rolul său în epoca romană și romano-bizantină*, Pontica 39 (2006), p. 279-293.

PANAIT *et alii* 1995-1996 – Panait I. Panait, Adrian Rădulescu, Aristide Ștefănescu, Daniel Flaut, *Cercetările arheologice de la Cetatea Hârșova, campania 1995*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 121-134.

PANAITESCU 1940 – P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1940.

PĂUNESCU 2005 – Anca Păunescu, *Orașul de Floci, un oraș dispărut din Muntenia meridională*, Târgoviște, 2005.

PÂRVAN 1913 – Vasile Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, AARMSI, 35 (1913), p. 478- 491.

PETOLESCU, POPOVICI 1989 – Constantin C. Petolescu, Dragomir Popovici, *O inscripție inedită de la Carsium*, SCIVA, 40, 3 (1989), p. 241-247.

POLONIC 12 – Pamfil Polonic, *Manuscrise, Cetăți romane și preistorice*, Caiet 12, *Cercetările de la Hârșova până la Ostrov (Siliștră)*, p. 1-2, *Urme de ruine romane la Hârșova (Carsum)*, Biblioteca Academiei Române, Fond Manuscrise.

RĂDULESCU *et alii* 2000 – Adrian Rădulescu, Constantin Nicolae, Gabriel Talmațchi, Costel Chiriac, Raport de cercetare, *Hârșova, jud. Constanța, Campania 1999*. CCA (2000), p. 42-43.

SPINENI 1938 – M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei până la 1600*, București, 1938.

TALMAȚCHI, PARASCHIV-TALMAȚCHI 1999 – Gabriel Talmațchi, Cristina Paraschiv –Talmațchi – *Un fragment din istoria Hârșovei redat prin prisma mărturiilor documentare*, AnDob., V, 2 (1999), p. 31-46.

TEODORESCU 1975 – Răzvan Teodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1976.

Fig. 1- Planul cetății de la Hârșova
(după von Moltke).

Fig. 6 - Hârșova pe harta Marelui Stat
Major de la 1900 (detaliu pe șanțul incintei)

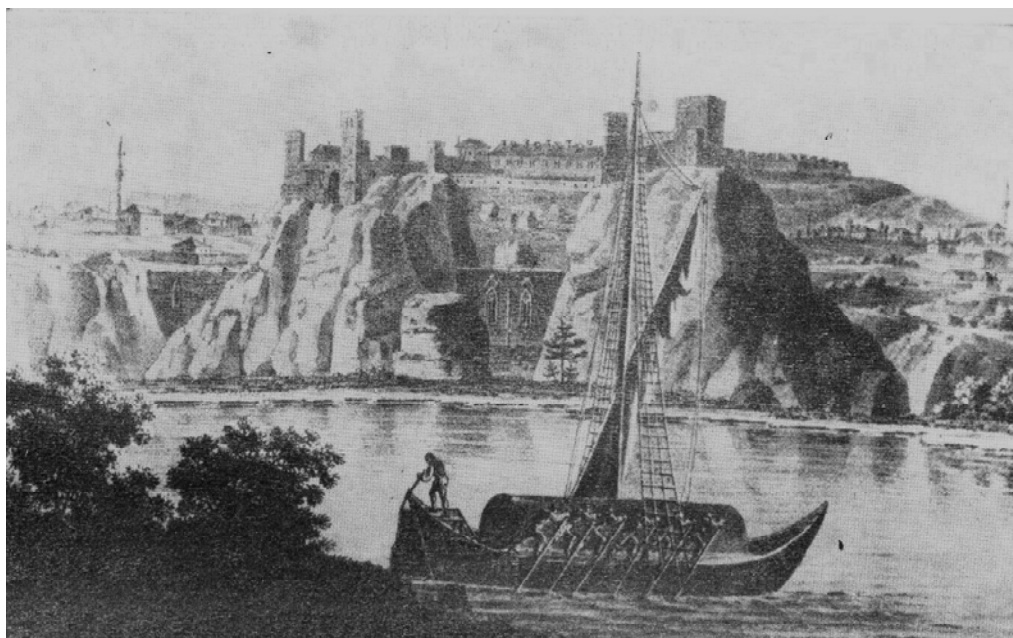

Fig. 2 - Cetatea Hârșova la 1826. Litografie de A. von Saar. MINAC, inv. 22/5308.

Fig. 3 –Hârșova la 1826. Litografie de A.von Saar. MINAC, inv. 21/5336.

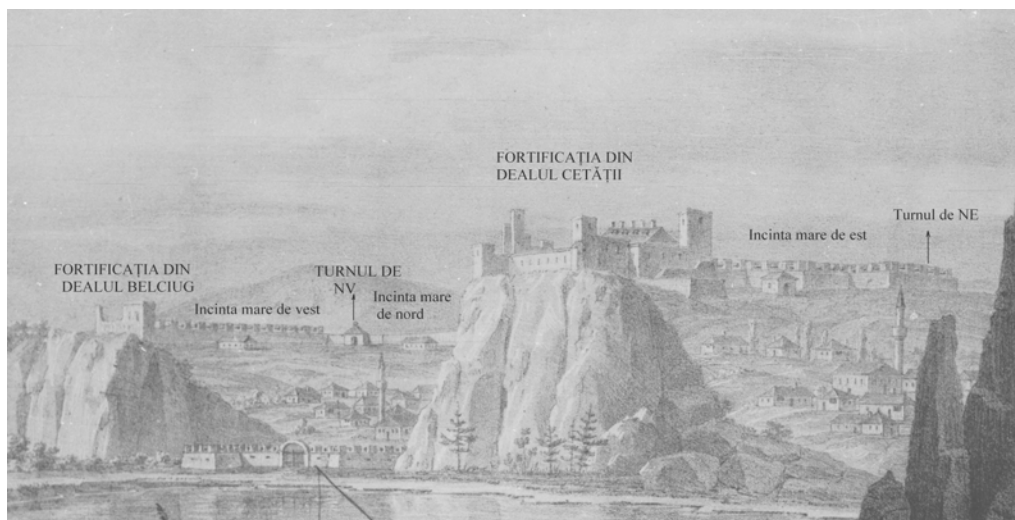

Fig. 4 – Sistemul de fortificații al cetății de la Hârșova pe litografia din 1826.
Încercare de reconstituire.

Fig. 5 - Incinta cetății pe planul orașului (după P. Polonic).

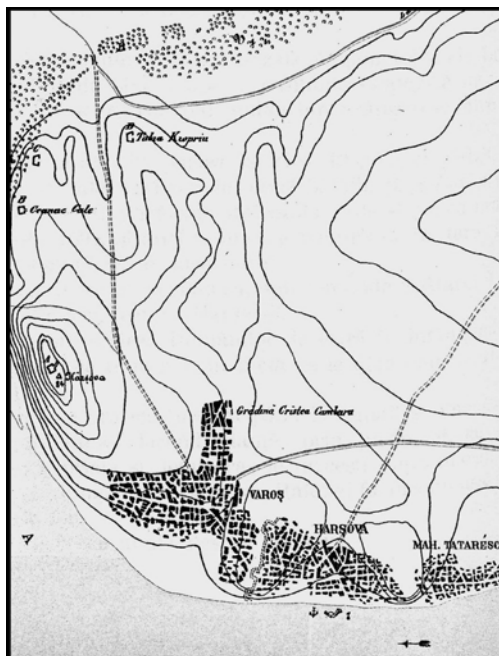

Fig. 7 - Incinta de vest pe planul orașului (după cpt. M.D. Ionescu).

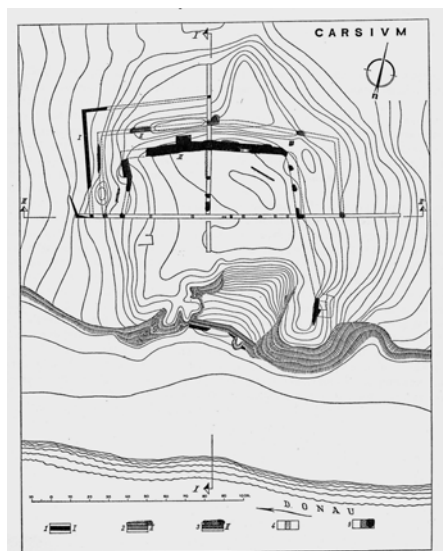

Fig. 8 - Planul cetății Carsium (după Em. Condurachi).

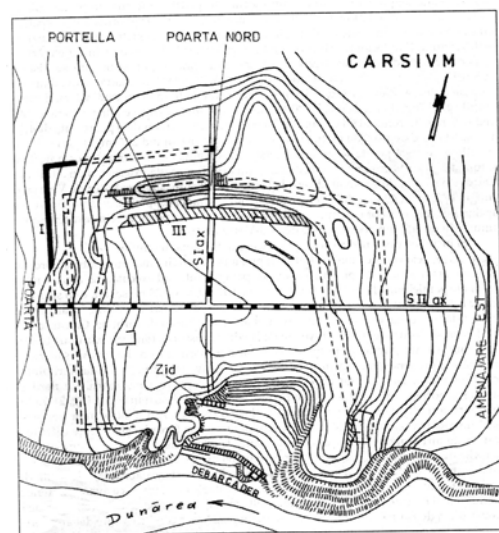

Fig. 9 - Planul cetății Carsium (după Panait I. Panait).

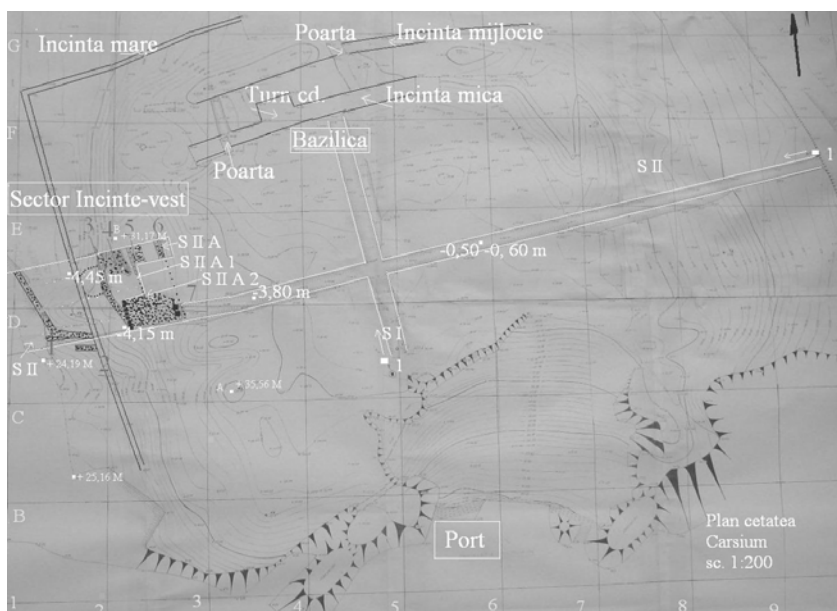

Fig. 10 – Planul topografic al cetății cu zidurile la vedere, secțiunile magistrale, sectoarele, cotele adâncimilor din săpături.

Fig. 11 – Profilul din fața incintei mari, socotită de epocă romană, de pe latura de vest a cetății.

Fig.12 – Detaliu cu zidurile descoperite în Sectorul Incinte Vest.

Fig.13 – Turnul de NE de pe str. Carsium.

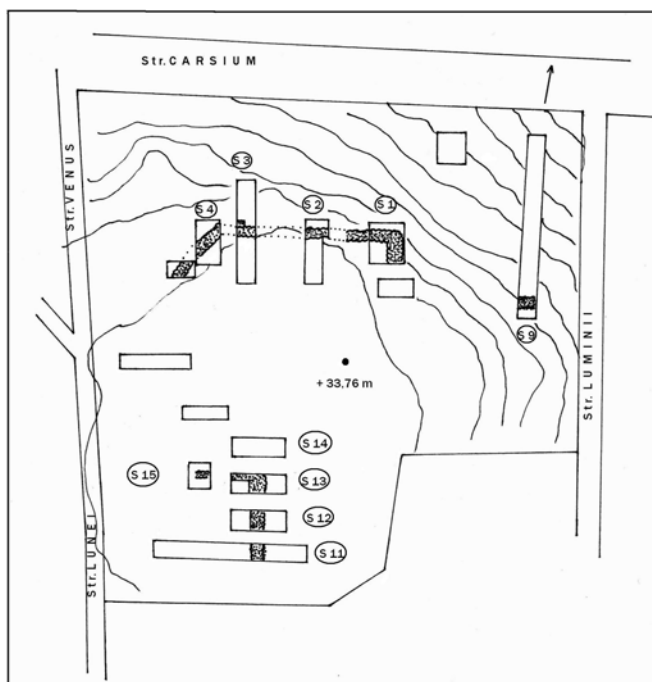

Fig. 14 – Planul general al secțiunilor trasate pe turnul de NV al incintei mari.

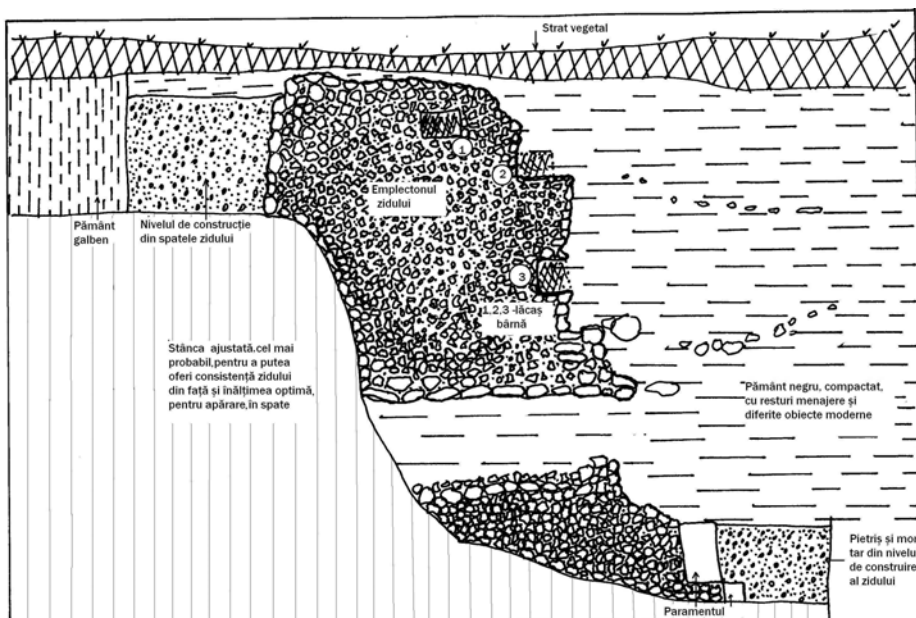

Fig. 15 – Zidul din S 3.

Fig. 16 – Zidul din S 9 cu traseul pe direcția E-V.

Fig. 17 - Zidul în S 11.

Fig. 18 – Zidul din S 13.

Fig. 19 – Piatră cu simboluri recuperată din fața bisericii.

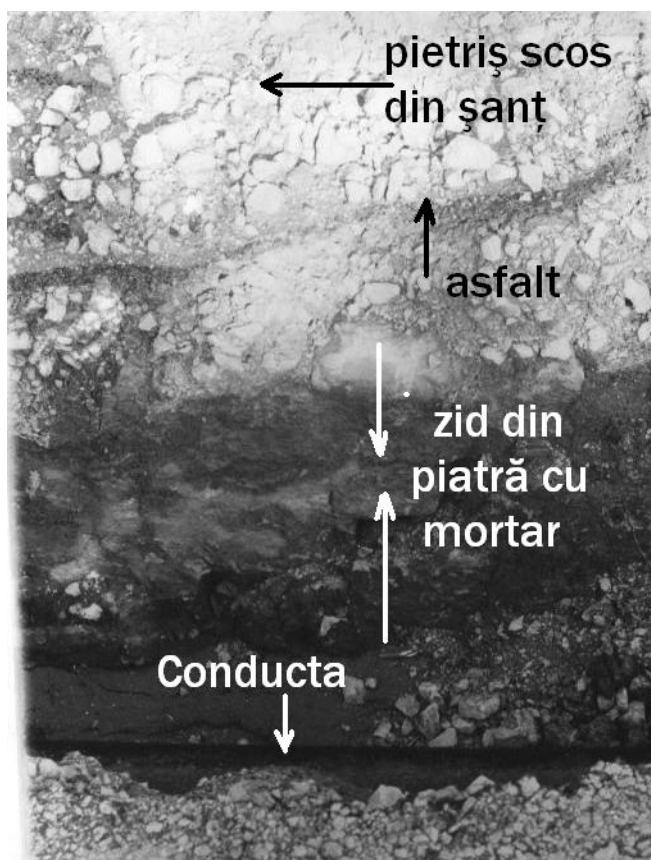

Fig. 20 – Zid paralel cu șanțul conductei.

Fig. 21 – Zid spart de șanțul conductei.

Fig. 22 – Emplectonul zidului spart de șanțul conductei.

Fig. 23 – Rest de zid în curtea familiei Gogoasă.

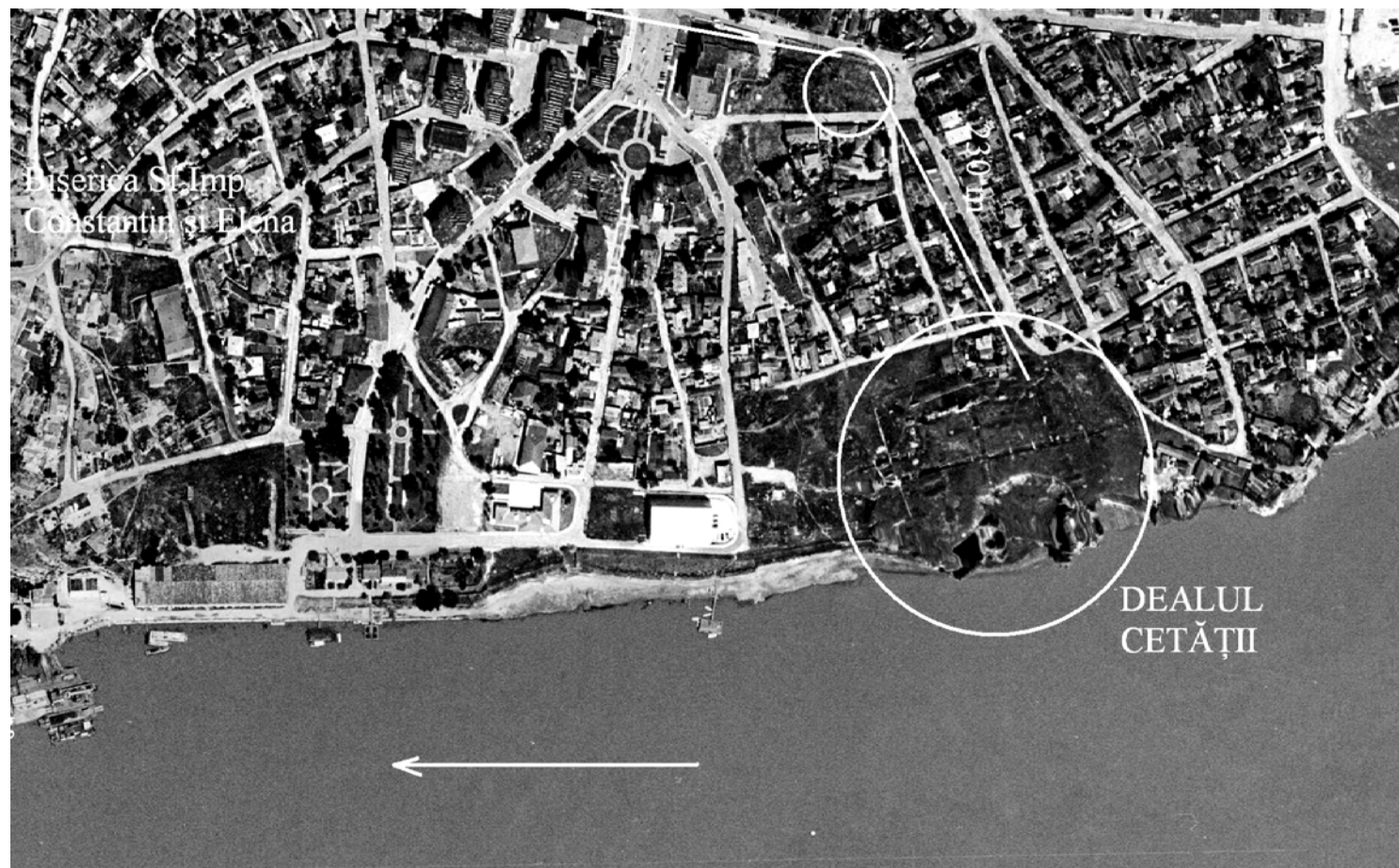

Fig. 24 – Plasarea sistemului de fortificații de la Hârșova pe ortofotoplanul localității.

NEW CONSIDERATIONS ON THE TOPOGRAPHY OF THE FORTRESS OF HARSOVA (CONSTANTZA COUNTY)

Abstract

The first phase of construction of the fortress of Harsova can probably be traced back to the second half of the first century AD. Destroyed and rebuilt several times both in Antiquity and in the Middle Ages, the fortress was functional until 1829 when, according to the Adrianopol Treaty, it was destroyed by the Turks.

The fortress consists of a citadel placed on top of *Fortress Hill* and a small defense on *Belciug Hill*, both connected by a large trapezoidal enclosure, with imposing towers placed at the northeastern and northwestern corners. The modern city is built on top of the remains and, unfortunately, the stone was taken out of the fortress walls and reused in modern constructions. In certain areas, the walls have been completely destroyed. Remains of the fortress can still be seen in a few places.

The first aim of the present study is to correlate the little information offered by written historical records with the data gathered during archaeological research and with significant archaeological findings that were made in a rather random manner. Another objective of this analysis is to validate the importance of a series of historical data, some of which have been for a long time unjustly considered implausible.

The need to address this problem also arises from the fact that in recent years there has been a significant development in the archaeological research in this area which led to a better understanding of the true significance of these vestiges both from a scientific point of view as well as from a cultural perspective.

The earliest image of the Harsova Fortress is described by the Turkish traveler Evlia Celebi in 1651. He portrays a strongly enforced fortress situated on the cliffs facing the Danube which was surrounded by a wall 3000 steps long, with two gates on its western and eastern sides. An identical description is made by the Count of Langeron in the year 1809. He writes that the fortress is surrounded by a defensive wall which protects a stone citadel and a tower, both situated on the right bank of the Danube.

In 1826 H. von Moltke sketches the first known plan of the fortress (Fig.1). Two lithographs dating from the same period were also found, one of them depicting the image of the citadel itself (Fig.2) and the second (Fig.3) offering a panoramic view of the entire fortification. By projecting these two images into the X-Y plan we find a striking similarity between the two images, von Moltke's plan and the remains of ancient Roman walls still visible among modern constructions in the present-day city (Fig. 4).

At the end of the nineteenth century and in the early twentieth century, remains of the fortification system were still visible. They are illustrated on an army map from 1900 (Fig.5) on top of which Pamfil Polonic drew the perimeter of the largest enclosure (Fig.6). About the citadel itself the well known topographer notes that the visible remains belong to the Turkish fort while the roman fortress remains unidentified. At the same time D.M Ionescu draws on an existing city

plan only the western wall of the same enclosure but this is probably because it was better preserved than the rest of the remains (Fig.7). In the first part of the twentieth century there isn't any known written record referring to the fortress despite the fact that digs have been carried out in the area in 1939 by Victor Bratulescu and in 1943 by Grigore Florescu.

In 1963, during his archaeological campaign at Harsova, Andrei Aricescu suggests that both the large fortification (the object of his study) as well as the small one, which is placed on the opposite hill, can be dated in the Roman period. In his opinion the small fortification represented the roman castrum while the large one was the civil settlement. Because of the fact that his hypothesis is based on simple observations of archaeological remains without any further detailed analysis, his point of view is mainly speculative and should be approached cautiously.

In the years 1987-1989 more ruins and two Romano-Byzantine towers were discovered during a rescue dig performed on the northeastern tower. More ruins have been uncovered in 2003, following a decision of the City Hall to invest in the area where the NV tower was placed.

In addition, we have to take into consideration several random discoveries inside the perimeter of the larger fortification, along the Carsium, Lunei, Venus and Independentei streets.

The second part of this report intends to give a preliminary account on the fortification system of Harsova which deals sequentially with its composing elements: the citadel, its enclosures and its towers.

The Citadel of the Fortress Hill. According to most specialists, this is where the Roman fortress, the Romano-Byzantine fortress and the Medieval fortress are situated. The first specialist who tries to establish the origin of the walls in this area is Grigore Florescu. Based on his findings, he spoke of three walls belonging to the Turkish fortress, and at a depth of 4.50 meters he found remains of Roman walls. Using information from A. Aricescu, Emil Condurachi drew the first modern plan of the fortress (Fig.8). The smallest precinct is dated in the tenth century, the middle one in the third century and the largest one is thought to belong to a construction of stone made in the year 103 A.D. His plan is quickly accepted by other specialists and even completed (Fig. 9). What is more, they propose certain dimensions for the walls and gates, despite the fact that the site was not sufficiently investigated. The excavations in the latest campaigns demonstrate a complex situation; a simple analysis on all walls discovered cannot lead to any conclusion (Fig.10). It has been proven from a stratigraphical point of view that the basis of the largest enclosure, considered the first phase of the construction, can be dated back to the 9th-11th centuries (Fig. 11). In 2007 we uncovered the foundation of a "U" shaped tower placed directly on the rock, on top of which lay later walls. The tower is the first architectural element from the Romano-Byzantine era ever discovered here (Fig. 12).

The big eastern enclosure and the northeastern tower. A wall starts from the citadel in the N-NV direction, heading towards the center of the modern city on a distance of 230m. The present state of research cannot lead to any conclusion about the purpose of this wall. It can be easily identified between the Carsium and Calarasi streets because of a substantial difference in height. At its end, Gh. Cantacuzino discovered another wall, 3,30m wide, dated between the 4th -6th centuries (Fig. 13).

The big northern enclosure and the N-V tower are aligned on an E-W direction on a length of 620 m, on the southern side of Carsium Street, parallel with the Danube, closing the valley between the two cliffs that enclose the fortress. Construction works carried out on Carsium Street revealed fragments of stone and Roman mortar from a wall, however, it was not possible to identify the actual wall. In 2003, 15 sections were opened at the west-end of the street, crossing Luna and Venus streets (Fig. 14), where several walls, belonging to a small area fortification, were discovered. Most of them were attached to the exterior wall of the cliff (Fig.15). In S9 we identified a wall heading east, which may actually represent the northern enclosure (Fig. 16). The walls are from different eras (Fig. 17, 18).

The big eastern enclosure and the fortification from the Belciug Hill. The enclosure starts from the northwestern tower and continues, heading to the Danube, over a length of 444m, closing towards the fortification from *Belciug Hill*. Through field survey but also by chance, we have found two different walls, probably corresponding to different periods. One of the walls has been observed while construction works were in progress on the western side of Venus Street. A stone carved with heraldic symbols was recovered in front of the modern church, along the path of this wall (Fig. 19). During constructions, the wall has been broken two times by workers (Fig.20-22). The access gate mentioned in historical records must be somewhere on its path. The second wall goes under modern houses, on the eastern side of Venus Street, and can be easily seen on Gogoasa family's property (Fig. 23). Unfortunately it cannot be seen any further. At the end of the street there is a small plateau about 68m long and 35m wide at the southern edge of which you may find ruins that probably belong to the fortress.

The perimeter of the fortress and field discoveries mentioned earlier concord with the historical sources listed above and together they represent irrefutable evidence that at Harsova existed one of the most powerful defense systems on the line of the Danube, hitherto unknown and insufficiently investigated.

A fortress of such a large scale, which occupies a good part of the city's current area can be explained not only by the need to defend the most important crossing on the Danube near the city but also by the existence of an abundance of construction material. Careful observations of the two cliffs where the fortifications lay show that the stone was extracted from the very place where the constructions were made, namely the Fortress and Belciug hills, where traces of stone exploitation are still visible.

In the current state of research we cannot say when the fortress from Harsova was built. Although there is confirmed archaeological evidence of Roman and Romano –Byzantine structures on Fortress Hill and the NE tower, in the absence of systematic research, it is difficult but not impossible to admit that such constructions exist in other sectors. On the other hand the existence, in the middle of the 17th century, of the larger enclosure raises a series of questions, among which the most important is whether or not, in the 15th century, when the Turks occupied the place, the defense was already built.

For now, one thing is clear: we are in front of a fortified ensemble which encloses an area of about 22 ha, confirmed by historical records for more than three and a half centuries.